

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу Д 10.23.667 диссертациялык кеңештин эксперти - филология илимдеринин кандидаты Сырдыбаева Разия Мадылбековнанын 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн берилген **Кидиралиева Нургуль Мэлисовнанын «Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма»** деген темадагы диссертациясына

КОРУТУНДУСУ

Эксперт изденүүчү Кидиралиева Нургуль Мэлисовна тарабынан берилген «Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма» деген темадагы диссертациясын карап чыгып, төмөндөгүдөй чечимге келди:

1. Диссертациялык кеңешке диссертацияларды коргоого кабыл алуу укугу берилген адистикке иштин дал келиши боюнча:

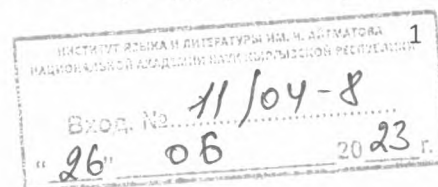
Сунуш кылынган кандидаттык диссертация диссертациялык кеңештин профиле айрым пункттары боюнча туура келет:

1.Тема актуалдуу.

2. Проблематика негизинен туура көтөрүлгөн. Диссертацияда козголгон айрым маселелер жеткиликтүү иштелип чыга элек. Маселен, көркөм билингвизм жана ; Айтматовдун чыгармачылыгына таандык деген интерференция, координативдик билингвизм, субординативдик билингвизм; каармандардын образын ачып берүүдө дал билингвизмдин касиеттери жана күчү жана башкалар. Көркөм билингвизм маселелери адабий чыгармачылыктын түрү катары Чыгышта жана Батыш Европада ондогон жылдар бою иликтенип келе жаткан темалардын бири. Илимий денгээлде а) көркөм билингвизм; б) көркөм билингвизмдин формалары, типтери, сыпаттамалары; в) көркөм билингвизм жана коммуникативдик акт, б.а. байланыш формасы деген маселелер актуалдуу болуп келе жатат.

Бирок иштин талаптарга туура келбеген жактары арбын:

1. Диссертациялык иштин структурасы коюлган максаттарды ачып берүүгө багытталбагандай. Диссертациялык иштин 1-главасы «Теоретико-методологические основы отражения билингвизма писателя в его творчестве» (бул цитата, аталыштагы ката автордуку, ушул эле ката авторефератта да орун алат) деп аталганы менен баптын мазмуну иштин жалпы темасын ачууда эч кандай роль ойнобойт. Тескерисинче, темадан диссертантты алыстатат. Биринчи главаны аяктап, аксиомалардын констатациясынан тышкары диссертант берген жыйынтык мындай: «Улуттук тилде жаратуу үчүн бардык

шарттар болгондо, советтик адабиятта билингв жазуучулардын пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Ч.Айтматов мындай учурларда кантип жазуучу болуш керек деген суроого, эгер ал баарлашуунун эки тилин тең мыкты билсе, эң туура жол – бул "эки тилди билүүнүн айкалышы" деп жооп берди. Классик, дайыма заманбап жазуучу Чыңгыз Айтматов дал ушул жолду өзү тандаган». Бул билдирүү диссертациянын деңгээлине жооп береби?

2. Экинчи глава «Каармандардын улуттук мүнөзүн чагылдырууда Ч.Айтматовдун чеберчилигин изилдөөнүн методологиясы жана методдору» деп аталганы менен тема дагы да ачыла элек.

3. Диссертант билингвизмдин теориясына токтолуп, бирок лингвистикалык типологиясын жалпы белгилеп гана кеткен, ал эми иштин максаты боюнча бул көрүнүштү дал Айтматовдун конкреттүү чыгармаларындагы мисалдар аркылуу илимий даражада иликтеп, жыйынтык берүү абзел эле. Маселен, иште билингвизмдин теориясы боюнча, диссертант эмнегедир Шекспирдин цитатасын, орус фразеологиясына таандык бир катар мисалдар келтирет да, темага байланыштуу Айтматовдон мисалдар менен коштолбойт. Автор белгилеп кеткен Байджиев, Сулейменов, же Пулатов, же Искандердин чыгармаларынан да шилтеме табылган жок... Казак-орус адабият таануу маселелери жана билингвизм темасында арбын илимий эмгектер же аталган эмес, же авторлор туура аталбаган. Мисалы, ф.и.д. Туксаитова Роза эркек жынысындагы илимпоз катары берилип, эмнегедир диссертациясы эмес, чакан макаладан анча орундуу эмес цитата алынган. Илимпоздор Б. Хасанов жана Ч. Гусейновдун темага дал келген илимий эмгектери бар болгону менен, өзү эмес, башка авторлордун иштеринен шилтеме же цитата катары берилген. Ошол эле учурда билингвизм боюнча эмгектери жок же жокко эсе ысымдар аталган. Дагы мисал, Е.М.Верещагиндин эмгегинен алынган 3 тип билингвизм – продуктивдүү, репродуктивдүү жана рецептивдүү деп токтолуп, кайрадан темага ылайык тексттерди карабастан, белгилүү адабияттардагы цитаталар гана берилет. Мындай мисалдар абдан көп.

Максаты жана изилдөө милдеттери.

Диссертант шифрга ылайык билингвизмдин лингвистикалык эмес, адабият таануу аспектисине көңүл бурса, алдыга коюлган төмөнкү максат аткарылмат: “Ч.Айтматовдун чыгармасында орус тилинде улуттук мүнөздү чагылдырган чыгармаларды жаратуунун жолдорун табуу”. Диссертант койгон маселелер:

- жазуучулардын чыгармачылыгындагы билингвизм көйгөйүнүн теориялык-методологиялык негиздерин тактоо жана адамзаттын руханий-маданий турмушунда көркөм билингвизмдин өнүгүү тарыхын белгилөө;
- билингвизмди оозеки-тилдик байланыш чөйрөсүндөгү табигый мыйзам ченемдүүлүк катары аныктоо;
- Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармаларында улуттук мүнөздү көрсөтүүнүн маңызын көрсөтүү жана жазуучунун чыгармачылыгындагы жазуучунун билингвизм кубулушун жана анын өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

- Чыңгыз Айтматовдун алгачкы күн тартибиндеги улуттук мүнөздү чагылдырууга билингвизмдин таасирин аныктоо;

- баяндоонун каймана формаларынын системасында улуттук каармандардын билингвалдык чагылдырылышынын өзгөчөлүктөрүн белгилөө;

- билингвизм аркылуу Ч. Т. Айтматовдун чыгармачылыгында улуттук мүнөздөгү чагылдыруу каражаттарын көрсөтүү жана Чыңгыз Айтматовду кыргыз көркөм адабиятындагы үлгүлүү билингв катары белгилөө;

- Ч. Айтматовдун чыгармаларында түркизм жана башка адабий каражаттар аркылуу улуттук мүнөздүн чагылышын байкоого болот, роман түрүндө улуттук мүнөздөгү айрым өзгөчөлүктөрдү чагылдыруу үчүн колдонулган билингвалдык каражаттардын ролун жана ордун аныктоо.

Тилекке каршы иште аталган максат ийине чыга аткарылды дегенден алыспыз.

Изилдөөнүн объектиси катары диссертант материалды так атаган эмес, балким ошондуктандагыдыр, иштин мазмуну көп учурда чаржайыт: “орус тилинде чыгарма жараткан, улуттук, кыргыз көрүнүшүн, өзгөчө маданиятын жана этникалык өзгөчөлүктөрүн автордук аң-сезиминде сактап кала алган Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармачылыгы”(авторефераттан цитата).

Изилдөөнүн предмети катары диссертант “түркизм, мифология, элдик оозеки чыгармалар, фольклор, анын ичинде улуттук мүнөздү көрсөтүү каражаттары жана жазуучу-билингвдин орус тилдүү чыгармачылыгындагы алардын функционалдык ролун” белгилейт. Бирок башкасын карабаганда да, иштеги түркизм темасынын ачып берилгендиги тынсыздандырат.

«Ч.Айтматов-билингв жазуучу катары түркизмдерди жана алардын айкалыштарын өзүнүн поэтикасында улуттук мүнөздү чагылдыруучу курал катары колдонот, ал жазуучулук чеберчиликти өркүндөтүү процессине чыгармачылык менен мамиле кылат» деген негизги жыйынтык (цитата авторефераттан алынды) жетишсиз болсо керек. Тема аталганы менен эки глава бою бир да орунтуугу илимий натыйжа чыга элек.

Ал эми иштеги түркизмдер жана алардын айкалыштары деп диссертант санап берген терминдер, айкалыштар тастыктап келгенде жарым-жартылай арабизм жана перс (фарси) тилинен алынган болуп чыкты. Албетте, илимий чөйрөдө бул фарс өтпөйт, бирок жеке окурманды, студенттерди жалган жолго салуу болушу ыктымал. Түркизм деп берилген кайсы сөздөр болду экен? Алар, мисалы: Аллах, намаз, адат, акын, ассаллом алейкум, дыйкан, оомийин, пиала, дасторкон, душман, кербен, шаман, жейрен ж.б.у.с. Филология илимдеринин кандидаттыгына талапкерге бул чон катачылык эмеспи? Далил катары Корутундуга кошумча Тиркеме менен диссертант белгилеген айрым айкалыштар боюнча ачык булактардан алынган маалымат берилет.

Мындан тышкары, иште жана авторефератта стилистикалык, орфографиялык каталар абдан көп санда кездешет. Редактура болбосо керек; иштин тышкы жасалгасы да оңдоп-түзөөнү талап кылат. Каталар өтө көп.

Авторефератты которууда да маселелер бар. Бир эле чакан мисал. Орусча негизги текстте параграф деген бардык терминдер негедир абзац деп берилген. Цитата: ...«Экинчи бөлүм диссертациянын методологиясынын колдонулган методологиясын, предметин, материалдарын талдоого арналган. Бул бөлүм үч абзацтан турат». Бул ката, бери айтканда, 2-3 жолу кезигет. Ошондой эле Айтматов бир главада Чингиз деп берилсе, башка жерде Чыңгыз деп аталат. Диссертациянын текстинде гана эмес, каталар главалардын аттарында, параграфтардын аттарында да кездешет. Каталар орфографиялык гана эмес, стилистикалык жана синтаксисттик дагы. Авторефератты которуу маселеси да өзүнчө кароого татыктуу. Дал келбеген пункттар бар. Бир мисал: түркизм деген термин түркмөн деп которулат. Жалпы редактуралык аксагандыгы байкалат.

"Эл жазуучусу Ч.Айтматовдун чыгармаларында түркизм аркылуу улуттук мүнөздүн чагылдырылышы" деп аталган параграфта автор терминдерди санап өтүү менен чектелгендей: "Тексттердеги бөлүштүрүү көлөмү боюнча алар бирдей эмес. "Бетме - бет" - 78 сөз," Жамиля " - 126 сөз," Кызыл жоолук жалжалым " - 86 сөз," Биринчи мугалим " - 88 сөз," Саманчынын жолу "- 101 сөз, " Кош бол, Гүлсары!"- 265 сөз," Ак кеме " - 206 сөз," Ботогыз булак " – 35 сөз," Кылым карытар бир күн" – 277 сөз," Кыямат " - 294 сөз," Тавро Кассандра " - 0 сөз," Тоолор кулаганда... ("түбөлүк колукту") - 523 жалпы сөздөр бар".

"Эсептөөдө кайталанбаган сөздөрдүн саны көрсөтүлөт, ошол эле учурда бардык чыгармаларда бир эле сөз бир нече жолу кайталанат. Демек, түркизмдердин жалпы саны кыйла көп"- деп жыйынтыктайт автор.

"Роман түрүндөгү билингвалдык каражаттардын ролу жана орду" аттуу параграфта "Айтматовдун орус тилинде жазылган чыгармалары биринчи кезекте баштапкы улуттук маданияттын өкүлдөрү үчүн түзүлгөн, бирок, алардын бардыгы бирдей адамдык баалуулукка ээ. Эки роман өзгөчө учурларды камтыйт, анда билингв жазуучусу улуттук чектен ашып кетет, бирок ошол жерде улуттук чөйрө параллелдүү болот. Түркизмдер, чыгармаларда улуттук өзгөчөлүктү сактап турган элементтер катары, эки романдын текстине көбүрөөк же азыраак санда киргизилген".

"Публицистикада улуттук мүнөздөгү өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү" деген төртүнчү параграфта Айтматов билингв катары эки тилди тең мыкты билет, кыргыз жана орус тилдерин мыкты билет, өзү тандаган тематикага ылайык, өз каалоосу боюнча эки тилди пайдаланат., Бул макала же роман болобу, жомок болобу көз каранды эмес. Мисалы, "Учуп-конуу тилкесиндеги ойлор" деген макаласында (Фрунзедеги "Манас" жаңы аэропорту жөнүндө айтканы) ал мындай деп жазган: "... биз боз үйдөн чыгып, алыстан келген конокту: "Манас жерине кош келиңиздер!- деп тосуп алдык» (5, 1988). Бул жерде "боз үй" деген сөз кадимки лексикалык бирдик катары колдонулуп, турак жайды билдирет.

"Теңдештердин арасында бирдей" деген публицистикалык баяндамада: "...жана 19-20 – кылымдардагы көрүнүктүү акындардын чыгармачылыгы менен", "Бул силердин күнөөңөр, жердештер "деген макаласында:..коңшу

тоолуу айыл”, жана "Нан жөнүндө, адамдар жөнүндө, өз мекениё жөнүндө” деген макалада:" ...ак буудай жөнүндө ыр - ак буудай "(4-6) публицистикалык баяндамаларында ар бир окурманга кыргыз лексикасын же түркизмди түшүнүктүү кылып жазат жана ал сөздөрдүн маанисин контексттен жеңил түшүнүүгө болот”-деп тыянак чыгарат (цитата авторефераттагы каталары менен кошо көчүрүлдү, далилдүү болчун үчүн) .

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү күмөн туудурат.

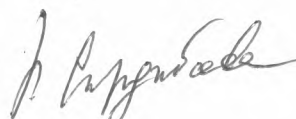
Сунуш

Илимий изилдөө үсүтүндө диссертант дагы иштеп, изденип, көркөм билингвизм жана Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын образын ачып берүүдө билингвизмдин орду жана ролу тууралуу илимий тил менен аракет жасаш керек.

Корутунду

Диссертациялык кеңештин эксперти сунуш кылынган документтерди карап чыгып, Жогоруда айтылган пикир жана сунуштардын негизинде 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн берилген **Кидиралиева Нургуль Мэлисовнанын «Отражение национального характера в произведениях Чингиза Айтматова посредством билингвизма»** деген темадагы диссертациялык иши КР УАК тарабынан коюлуучу талаптарга жооп бербейт жана коргоого ушул турушунда азырынча жарабайт деп эсептейм.

Эксперт,
филология илимдеринин кандидаты

Сырдыбаева Р.

26.06.2023

Эсперттик топтун мүчөсүнүн колун тастыктаймын:

Д 10.23.667 Диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, ф.и.к.

Ыйсаева Н.